

УДК 94(560):328.161.2”1556/1566”

КРИЗА В ОСМАНСЬКІЙ ІМПЕРІЇ В ОСТАННІ 10 РОКІВ ПРАВЛІННЯ СУЛЕЙМАНА КАНУНІ

Актуальність дослідження полягає в тому, що дана тематика практично не досліджена в сучасній історіографії.

У статті аналізуються причини і передумови, які призвели до занепаду Османської імперії в останні 10 років правління Сулеймана Кануні. Тимарна система давала можливість утримувати численну армію при скромних фінансових витратах і нерозвиненою фіскальною організацією. Ця система - османський громадський інститут, введений на початку росту могутності Османської держави, грав надзвичайно важливу роль в історії існування цього державного утворення, сприяв його розквіту, а криза тимарної системи призвела до занепаду не тільки у військовій але і в інших галузях Оттоманської Порти.

Ключові слова: *Зеамет, тимар, військова-ленна система, сипахи, Османська Імперія*

Ще за життя Сулеймана Кануні фатальний вплив на Османську імперію стали надавати великі географічні відкриття. Було відкрито морський шлях в Індію, що підірвало турецьку монополію на транзитну торгівлю між Європою та Індією. Також і освіта європейських колоній в Америці, і розвиток трансатлантичної торгівлі, і падіння в зв'язку з цим значення середземноморської торгівлі. Результат – величезний дефіцит бюджету не міг бути покритий ні псуванням монети, ні збільшенням більш ніж у 5 разів податків. Розпад же військово-ленної системи був історично неминучим внаслідок недосконалості даної форми військової організації. Прискорення процесу полягає в тому, що платежі селян тимаріотам були фіксованими. В результаті військові витрати, які несли на собі сипахи, перестали окупатися зборами з тимарів,

і феодали все більше стали втрачати інтерес до своїх володінь і служби [8, с. 73-85].

Поки османи вдосконалювали свою традиційну військову машину, в самій Європі військова справа не стояла на місці, і про це вже говорилося вище. В Малій Азії значна частина населення, як османів, так і інших тюрків, а також курдів, залишалася кочівниками, об'єднаними в племінні союзи. Головними місцями розселення кочовиків були південно-східні і південні області Анатолії, а також деякі райони Македонії та Південної Болгарії. Кочівники переважали також в Кримському ханстві. Вони зобов'язані були беззаперечно підкорятися главі племені, який, у свою чергу, був васалом султана. Кочівники несли військову службу [5, с. 109]. Під час війни їх кінні загоны повинні були з'являтися за першим покликом султана, формуючи іррегулярну легку кавалерію. У кочівників кожен 25 чоловіків складала «вогнище», яке повинно було кожен військовий похід виставляти п'ять рекрутів, забезпечуючи їх кіньми, зброєю і продовольством. За цю службу кочівники звільнялися від решти податків. Оскільки кочова кіннота в XVI столітті вже значно поступалася регулярній кінноті тимаріотів, не кажучи вже про постійну кінноту султанського корпусу, кінні загоны кочівників залучали лише для виконання допоміжних функцій: розвідки, фуражування, служби в обозі тощо [5, с. 112-116].

В кінці XVI століття завоювання припиняються, що провокує фінансову кризу. Починається занепад Османської імперії, перші ознаки якого стають відчутні ще в правління Сулеймана Кануні. Він виразився в поступовому ослабленні центральної влади й зростанні сепаратистських тенденцій місцевих бейлербеїв і санджак беїв, в кризі державних фінансів, в прогресуючому ослабленні військових та військово-морських сил Османської імперії. Все це стало наслідком економічно неминучого розпаду військово-ленної системи [7, с. 47-49]. Зміни в суспільно-політичній ситуації і балансі сил в Європі в другій половині XVI і в XVII столітті зробили переможні війни проти європейських держав все більш важкою, а потім і практично неможливою справою. Та й в Азії і Північно-Західній Африці вже не вдавалося

надовго закріпити за собою завойовані території. Поступово зник один з основних джерел доходу турецьких феодалів і султанської скарбниці – військова здобич і податки з знову завойованих територій. Під впливом військових невдач розкладалися і втрачали свою боєздатність військові сили османів, які більше не могли протистояти європейським арміям і флотам. Яничари почали займатися ремеслом і торгівлею, придбавали земельні володіння, все менше часу приділяючи військовим заняттям [9, с. 238]. Сипахи все більше намагалися ухилитися від виконання військових обов'язків, натомість прагнули перетворити свої лени в спадкову феодалську власність. Серед турецьких феодалів, що розорилися посилилася боротьба за землю. Частина ленників втрачала свої володіння і стала живильним середовищем для різного роду повстань і заколотів, оскільки тепер розраховувати на багату здобич у військових походах вже не доводилося. Нерідко лени потрапляли в руки торговців і лихварів, які взагалі ніяк не допомагали турецькій армії, а намагалися зробити свої володіння безумовною приватною власністю. Зазвичай це легко вдавалося зробити за допомогою підкупу чиновників, благо корупція в царювання Сулеймана розцвіла пишним цвітом. Султан із 46 років свого правління майже 15 років провів у військових походах. До того ж він слабо контролював віддалені провінції, правителі яких, так само як і члени дивану, мали чимало можливостей для зловживань [8, с. 39-42].

Селяни платили землевласникам три види ренти: відробіткову, продуктову і грошову. Найбільш поширеною була натуральна рента продуктами селянського господарства. Райя-мусульмани були зобов'язані платити десятину з урожаю зернових, садових і городніх культур, податок з усіх видів худоби, а також виконувати фуражну службу. Поміщики мали право карати і штрафувати тих, хто провинився. У деяких санджаках імперії селянам доводилося також відпрацьовувати кілька днів в році у землевласника на винограднику, на будівництві будинку, доставляти дрова, соломку, сіно, приносити йому всілякі подарунки і т. п. По мірі розвитку товарно-грошових відносин все частіше землевласники вимагали від селян ренти грошима [1, с. 95].

Всі перераховані вище повинності зобов'язані були виконувати і райя-немусульмани. Але крім того вони платили в казну особливий подушний податок – джизью – з чоловічого населення, а в деяких областях Балканського півострова були також зобов'язані поставляти через кожні 3-5 років хлопчиків для яничарської армії. Остання повинність (так зване девширме) сприяла асиміляції жителів Балкан. Крім того, багато «потурчених» давали взяті в полон і продані у рабство християни, для яких перехід в іслам був єдиним способом повернути свободу (за ісламськими законами мусульмани не могли бути рабами). Прагнучи зберегти своє майно і привілеї, багато балканських феодалів, в першу чергу дрібні та середні, а також міські ремісники і купці приймали іслам. Значна частина балканських християн поступово втрачала зв'язок зі своїм народом, засвоювала турецьку мову та культуру. Все це вело до зростання чисельності турків і зміцнювало їхню владу в імперії. Приймавши мусульманство серби, греки, албанці досягали часом високих постів, ставали великими воєначальниками і навіть великими візирами [10, с. 86-89].

Серед сільського населення широкий характер ісламізація прийняла в Боснії, деяких районах Македонії та Албанії, але зміна релігії не завжди вела до втрати рідної мови, рідних звичаїв і культури. Мусульманами стали албанці і слов'яни-боснійці, що зберегли рідні мови.

Селяни повинні були виконувати ряд державних повинностей (авариз). Ці податки стягувалися як у вигляді відпрацювань і натуральних поставок, так і в грошовій формі і призначалися для військових потреб, так що численні війни Сулеймана були руйнівні для податного населення імперії, але в той момент цей тягар ще не був для райя непосильним [2, с. 104-108].

У законах Сулеймана Кануні залишилося необмеженим право кочівників пересуватися зі своїми стадами в будь-якому напрямку, що було частиною їх звичаєвого права: «Пасовищним землям немає меж. З давніх часів встановлено так, куди худоба направляється, в тому місці нехай вона і бродить ... З давніх часів порушенням закону являється встановлені пасовища продавати

і обробляти. Якщо хто-небудь обробить їх насильно, землю слід знову перетворити в пасовища. Жителі сіл не мають стосунку до пасовищ і тому не можуть забороняти будь-кому кочувати на них» [2, с. 203-207].

Великі простори Малої Азії і Балканського півострова, не кажучи вже про пустелі Аравії та Північної Африки, залишали досить районів для переміщень кочових і напівкочових племен, не обмежуючи прав хліборобів.

Пасовища, як і інші землі Османської імперії, перебували у власності держави, духовенства або приватної особи. Володіли ними також феодалі, до числа яких належали і вожді кочових племен. На користь власника надходили з кочівників, які пройшли через його землі, відповідні податки та збори. Проте кочівники не приписувалися до власників землі, не включались ні в які реєстри і не мали індивідуальних наділів. Вони користувалися пасовищною землею спільно, громадою. Якщо власник або власник пасовищних земель не був одночасно главою племені або роду, він не мав права втручатися у внутрішні справи кочових громад, які підпорядковувалися тільки своїм родовим або племінним вождям. Вожді також сплачували всі податки і збори, якщо кочівники проходили через не належні їм землі. Кожен член кочової громади економічно і юридично залежав повністю від своєї громади, яка була пов'язана круговою порукою і підпорядковувалася тільки своєму вождю [1, с. 71-73].

Процес осідання кочівників на землю відбувався надзвичайно повільно, так як вони прагнули зберегти общину як засіб самозахисту від утисків з боку феодалів. До того ж османська держава, маючи потребу в кочівниках як у військовій силі, не форсувала їх перехід до осілого способу життя [4, с. 164-165].

Щедрий потік військової здобичі, данини і податкових надходжень тік з завойованих територій. Найбагатші вельможі перебували в Стамбулі при султанському дворі. Сулейман і його наближені витрачали величезні суми на монументальне будівництво і предмети розкоші.

У Стамбулі поступово осідали купці, що прибули в пошуках ринків збуту європейських товарів і скупки виробленого в країнах

Азії для перепродажу в Європі. Населення столиці переживає бурхливе зростання, а в зв'язку з цим зростає і імпорт [3, с. 103-106].

Внутрішні економічні і політичні зв'язки в Османській імперії ослабли вже до кінця правління Сулеймана Кануні. Росла торгівля з Європою, турецькі феодали більше прагнули не до війни і до військової здобичі, якої і так ставало все менше, а до того, щоб підвищити прибутковість і товарність своїх маєтків, що їм, однак, не надто вдавалося через архаїчність соціальних відносин і низький агротехнічний рівень. Центр основної концентрації османів – Анатолія залишалася одним з найбільш економічно відсталих регіонів імперії з переважанням натурального господарства, в тому числі кочового, і не могла бути центром торгово-економічного тяжіння для інших регіонів. А політичним центром залишався багатонаціональний Стамбул [11, с. 22]. Військові ленники проявляли все менше прагнення утримувати для султана загони і брати участь з ними у військових походах. Тимаріоти і турецьке законодавство суворо регламентували величину ренти феодалів, їх відносини з селянами. Феодали не користувалися, наприклад, таким важливим правом, як феодална юрисдикція; їх роль в управлінні ленами була невелика. Феодали стали привласнювати доходи від ленних володінь і прагнули максимально збільшити свої земельні володіння. Як писав сучасник: «між ними є люди, які мають по 20-30 і навіть по 40-50 зеаметів і тимарів, плоди яких вони пожирають» [6, с. 29-31]. Все це призвело до того, що державна власність на землю стала слабшати і поступово втрачати своє значення основи для формування великої і боєздатної армії. Військово-ленна система почала розкладатись ще за царювання Сулеймана Кануні, а ніякої альтернативи їй, здатної зміцнити турецьку армію, так і не з'явилося. Сучасну армію європейського типу не створили ні Сулейман, ні його наступники. Ослаблення султанської влади проявилось вже при синові Сулеймана Селімі II.

КРИЗИС В ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ В ПОСЛЕДНИЕ 10 ЛЕТ ПРАВЛЕНИЯ СУЛЕЙМАНА КАНУНИ

Актуальность исследования заключается в том, что данная тематика практически не исследована в современной историографии.

В статье анализируются причины и предпосылки, которые привели к упадку Османской империи в последние 10 лет правления Сулеймана Кануни. Тимарная система давала возможность содержать многочисленную армию при скромных финансовых расходах и неразвитой фискальной организации. Эта система – османский общественный институт, введенный в начале роста могущества Османского государства, играл чрезвычайно важную роль в истории существования этого государственного образования, способствовал его расцвету, а кризис тимарной системы привел к упадку не только в военной но и в остальных отраслях Оттоманской Порты.

***Ключевые слова:** Зеамет, тимар, военно-ленная система, сипахи, Османская империя*

Yahovkin A. S.

CRISIS IN OTTOMAN EMPIRE IN THE LAST 10 YEARS OF SULEIMAN THE MAGNIFICENT GOVERNMENT.

There is a relevance of this survey , as this problem hasn't been researched in the modern historiography. Reasons and premises which led to the wane of Ottoman Empire in the last 10 years of Suleiman the Magnificent government are being analysed in this article. Timar system gave the opportunity to subsist the numerous army with low financial expenses and not developed fiscal organization . This system is a Ottoman public institute which was introduced at the beginning of the growth of Ottoman's power. It played a huge role in the formation of this governmental structure , encouraged its development, conversely

Timar's system crises caused the fall not just of military branch but also other branches of Ottoman Empire.

Key words: *Zeamet, timar, military system, sipahi, Ottoman Empire*

Джерела та література

1. Гасратян М. А. Краткая история Турции : монография / Манвел Арсенович Гасратян. – М. : Наука, 1983. – 290 с.
2. История Османского государства, общества и цивилизации : в 2 т. / [под ред. Э. Ихсаноглу] ; Исслед. Центр исламской истории, искусства и культуры (IRCICA) ; пер. с тур. В. Б. Феоновой ; [под ред. М. С. Мейера]. – М. : Восточная литература. – Т. 1. – 602 с.
3. Кримський А. Ю. Історія Туреччини : монографія / Агатангел Юхимович Кримський. – К. ; Львів : Олір, 1996. – 288 с.
4. Миллер А. Ф. Турция : актуальные проблемы новой и новейшей истории : монография / Анатолий Филиппович Миллер – М. : Наука, 1983. – 219 с.
5. Хитцель Ф. Османская империя : монография / Фредерик Хитцель. – М. : Вече, 2006. – 384 с.
6. Шеремет В. И. Становление Османской империи. XIII–XVI вв. / В. И. Шеремет // Новая и новейшая история. – 2001. – № 1. – С. 45–65.
7. Вооруженные силы Османской империи в XV–XVII вв. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.tochka.gerodot.ru.
8. Новые документы о сипахийском землевладении в Османской империи в кон. XVI в.; пер. Б. Цветкова // Восточные источники по истории народов юго-восточной и центральной Европы. – 1964. – Т. 1. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.thitmar.narod.ru.
9. History of the Ottoman Empire / [Jacob S., Procter C., Riddle Rev. J. E., M'Connechy J.]. – London ;Glasgow, 1854. –

- Р. 477. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : books.google.com.
10. Upham E. History of the Ottoman Empire from its establishment, till the year 1828 / E. Upham. – Edinburgh, 1829. – P. 297. – Режим доступа : books.google.com.
  11. Phillpots J. S. The Causes of the successes of the ottoman turks / J. S. Phillpots. – Oxford, 1859. – P. 22.–Режим доступа : books.google.com.